ӘОЖ 902; МҒТАР 03.41.91

Б. Сиздиков[1], С. Есен[2], Ә. Әлімбекұлы[3]✉, Ш. Алмазұлы[4]

[1]*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институты, Түркістан, Қазақстан*

[2]*PhD, Астана халықаралық университеті, оқытушы, Астана, Қазақстан*

[3]✉*«Qazaq Archaeology» ЖШС. Ғылыми қызметкер, Түркістан, Қазақстан.* ✉*e-mail: ali.alimbekuly@gmail.com*

[4]*докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан*

ҚАРАЖАРТАС ҚОРЫМЫНДА 2025 ЖЫЛЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НӘТИЖЕСІ

Аңдатпа. Мақала 2025 жылғы Қарағанды облысы, Шет ауданындағы Қаражартас қорымында жүргізілген археологиялық зерттеулерге арналған. Мақалада археологиялық зерттеулердің нәтижесі талқыланып, антропологиялық зерттеулердің нәтижесі көрініс тапқан. Жинақталған материалдар Шет өңірінің мәдени-тарихи дамуының сабақтастығын, ерте темір дәуірінен бастап ортағасырларға дейінгі ғұрыптық орындардың үздіксіз қолданылғанын көрсетеді. Қаражартас 6 қорымы бойынша алынған нәтижелер аймақтың ортағасырлардағы археологиялық картасын нақтылап, жерлеу дәстүрі мен әлеуметтік-ритуалдық құрылымдарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттелген антропологиялық материалдар Орталық Қазақстанның ортағасырлық тұрғындарының биологиялық келбетін анықтау жөніндегі деректер базасын толықтырып, өңірдің тарихи демографиясын қайта құруға қосымша мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қаражартас қорымы, Түркі кезеңі, антропология, археология, ғылыми-зерттеу.

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED AT THE KARAZHARTAS BURIAL GROUND IN 2025

Abstract. The article is devoted to the archaeological research conducted in 2025 at the Karazhartas burial ground, located in the Shet district of the Karaganda region. The paper discusses the results of the archaeological excavations and presents the findings of the anthropological analysis.

The gathered materials demonstrate the continuity of the cultural and historical development of the Shet region, reflecting the uninterrupted use of ritual sites from the Early Iron Age to the Middle Ages. The results obtained from the Karazhartas 6 burial ground refine the medieval archaeological map of the region and provide a deeper understanding of burial traditions and socio-ritual structures. Furthermore, the analyzed anthropological materials expand the database for determining the biological profile of the medieval population of Central Kazakhstan, offering additional insights for reconstructing the historical demographics of the region.

Keywords: Karazhartas burial ground, Turkic period, anthropology, archaeology, scientific research.

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА МОГИЛЬНИКЕ КАРАЖАРТАС В 2025 ГОДУ

Аннотация. Статья посвящена археологическим исследованиям, проведенным в 2025 году на могильнике Каражартас, расположенном в Шетском районе Карагандинской области.

В работе обсуждаются результаты археологических раскопок и представлены выводы антропологического анализа. Собранные материалы демонстрируют преемственность культурно-исторического развития Шетского региона, отражая непрерывное использование ритуальных памятников от эпохи раннего железного века до средневековья. Результаты, полученные по могильнику Каражартас-6, уточняют средневековую археологическую карту региона и позволяют глубже понять погребальные традиции и социально-ритуальные структуры. Кроме того, изученные антропологические материалы расширяют базу данных для определения биологического профиля средневекового населения Центрального Казахстана, предоставляя дополнительные сведения для реконструкции исторической демографии региона.

Ключевые слова: могильник Каражартас, тюркский период, антропология, археология, научно-исследовательская работа.

Кіріспе

Қаражартас қорымы Қарағанды облысы, Шет ауданы, Байбала ауылының оңтүстік-шығысында 7,8 шақырым қашықтықта, Талды өзенінің сол жағасында, биік терассада, электр желісінің сол қапталында орналасқан. Шет өңірі Орталық Қазақстандағы ортағасырлық археологиялық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуын көрсететін жетекші аймақтардың бірі. Аймақ аумағында VIII-X ғасырлардағы түркі тайпаларына тән тас мүсіндері бар қоршаулар, жерлеу құрылыстары, ғұрыптық кешендер, мұртты обалар және қайта пайдаланылған ертедегі обалар кең таралған. Бұл нысандар көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымын, діни ұғымдарын және шаруашылық ерекшеліктерін айқындайтын маңызды дереккөздер қатарына жатады.

Шет өңірінің археологиялық мұралары XVIII ғасырдан бері ғылыми айналымға еніп, XX ғасырдың ортасынан бастап жүйелі түрде зерттеліп келеді. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының, кейінгі кезеңдерде заманауи технологиялар қолданған институттық зерттеулердің нәтижесінде аймақтың мәдени хронологиясы нақтыланып, қола дәуірінен бастап ортағасырларға дейінгі тарихи сабақтастық анықталды.

Қаражартас қорымы осы аймақтағы маңызды ескерткіштердің бірі ретінде ғылыми назарға ілікті. Қорымның географиялық орналасуы, топографиялық құрылымы және мұртты оба, тас қоршаулар, жерлеу нысандары сияқты құрамдас бөліктері оның күрделі ғұрыптық ландшафтты көрсететінін дәлелдейді. Қазба жұмыстары барысында анықталған жерлеу құрылыстарының архитектуралық ерекшеліктері, «жарма көр» үлгісіндегі қабір шұңқырлары, жерленген адамдардың анатомиялық бастапқы қалпы және заттай материалдар ортағасырлық түркі қауымының жерлеу дәстүрін сипаттайтын құнды мәлімет береді.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты Қаражартас қорымында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, обалардың құрылымдық ерекшелігін, мерзімін, қаңқалардың антропологиялық тұрғыда талдау арқылы жерленген адамдардың жасы, жынысы, морфологиялық және биологиялық ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін антропологиялық материалды қалпына келтіру, краниометриялық және остеометриялық өлшемдер жүргізу, патологиялық ауытқуларды тіркеу, жеке сипаттамалық кестелер құру, фотофиксациялау және дене ұзындығын реконструкциялау сияқты міндеттер жүзеге асырылды.

Жүргізілген зерттеулер Шет өңірінің ортағасырлық ландшафты тек қоныстану тарихы тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар аймақ тұрғындарының биологиялық келбетін, антропологиялық құрамын және жерлеу рәсімдерін кешенді түрде сипаттауға мүмкіндік береді. Бұл материалдар Орталық Қазақстандағы ортағасырлық кезеңінің мәдени-тарихи дамуын нақтылауға және аймақтың археологиялық ескерткіштерін ғылыми тұрғыда жүйелеуге маңызды үлес қосады.

Далалық зерттеу жұмыстары жүйелі түрде археологиялық методикаға сай жүргізілді. Ескерткіштің топографиялық жобасы мен ортофото планын салыстырмалы түрде талдап, зерттелді. Ескерткішті қазу барысында секторларға бөліп қазу әдісін қолданылды. Далалық

зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында заманауи құрылғылар (дрон, лазерный тахеометр, металлоискатель және т.б.) қолданылды.

Археологиялық мұраларды зерттеу мен қорғау әлемдік мәдени саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Археологиялық ескерткіштер халықтың материалдық және рухани мәдениетінің даму деңгейін көрсететін тарихи дерек көзі ретінде ерекше маңызға ие (Тұлға, 2004). Қазіргі кезеңде елдің индустриялық және әлеуметтік дамуы аясында тарихи-мәдени мұра объектілерін сақтау мен қорғау мәселесі өзекті болып отыр.

Қарағанды облысының Шет ауданында археологиялық зерттеулер жүргізудің басты мақсаты – өңірдің ежелгі және ортағасырлық мәдени мұраларын ғылыми тұрғыда жүйелеу және оларды қорғау шараларын ұйымдастыру болып табылады. Шет ауданы 1928 жылы құрылған, орталығы – Ақсу-Аюлы кенті. Аудан аумағы 65,7 мың шаршы шақырымды құрайды (Қарағанды облысы... 2006).

Өңірдің археологиялық тұрғыда зерттелуі XVIII ғасырдан бастау алады. Ресей империясы кезеңінде Петр I-нің тапсырмасымен ұйымдастырылған экспедициялар (Г.Ф. Миллер, П.С. Паллас, И.П. Фальк, П.И. Рычков және т.б.) Қазақстан мен Сібір өңірлерінің археологиясы мен этнографиясына қатысты алғашқы ғылыми деректер жинады (Паллас, 1770). Бұл зерттеулердің басты ерекшелігі – ескерткіштерді сипаттау, картаға түсіру және алғашқы мәліметтерді жинақтау болды.

XX ғасырдың 30-жылдары Н.Я. Марр атындағы Тарих және материалдық мәдениет академиясының Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (жетекшісі П.С. Рыков) Шет және оған іргелес аймақтарда барлау-зерттеу жұмыстарын жүргізді (Рыков, 1933). Осы кезеңде өңірдің мәдени-тарихи мұралары алғаш рет ғылыми жүйеге түсірілді.

1946 жылы Қазақстан Ғылым академиясының құрылуы археологиялық зерттеулердің жаңа кезеңін бастады. 1947 жылы академик Ә.Х. Марғұланның жетекшілігімен құрылған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) Сарысу, Мойынты, Атасу, Шерубайнұра өзендері бойында кешенді археологиялық барлау және қазба жұмыстарын жүргізді (Маргулан, 1966; Рыков, 1935; Маргулан, 1947; Маргулан, 1948; Маргулан, 1979; Маргулан, 1998). Экспедиция нәтижесінде Шет ауданы аумағынан қола дәуірі мен ерте темір дәуіріне жататын көптеген қорымдар мен қоныстар анықталды.

Атап айтқанда, Байбала, Ақшатау, Ақсу-Аюлы, Бұғылы, Беласар, Саңғыру, Атасу сияқты ескерткіштер қазылып, олардың мәдени-тарихи ерекшеліктері айқындалды. Зерттеу нәтижесінде өңір аумағында Нұра–Федоров, Атасу, Беғазы–Дәндібай мәдениеттерінің кең таралғаны дәлелденді. Бұл мәліметтер Орталық Қазақстанның қола дәуіріндегі мәдени дамуын кезеңдеуге және сол дәуірдегі шаруашылық-әлеуметтік қатынастарды анықтауға мүмкіндік берді (Байпаков, Таймагамбетов, 2009).

1980–2000 жылдары археологиялық зерттеулер жаңа қарқын алды. Бұл кезеңде Ж.Құрманқұлов, А.М. Ермоленко, Т.Н. Самашев, Қ.М. Байпақов сынды ғалымдар аймақтың ерте темір және ортағасырлық кезең ескерткіштерін зерттеуге үлес қосты (Кадырбаев, Курманкулов, 1992; Ермоленко, 2004; Ермоленко, 2013). Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде түркі дәуіріне жататын ғұрыптық кешендер, тас мүсіндер мен ескі қорымдар ғылыми айналымға енді.

Тәуелсіздік жылдары археологиялық зерттеулер жаңа сапалық деңгейге көтерілді. 2000 жылдан бастап Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті және Сарыарқа археологиялық институты заманауи әдістер (георадарлық барлау, 3D-модельдеу, GIS технологиялар) негізінде зерттеу жұмыстарын жалғастыруда (e-history.kz...). Бұл кезеңде Нұраталды, Талды, Дария, Қаражартас, Бапы, Табылды, Сеңкібай, Үңірек сияқты жаңа ескерткіштер анықталып, Шет өңірінің археологиялық картасы толықтырылды (Археологическая карта... 2018).

Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде Шет өңірі Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде танылды. Археологиялық олжалар мен қазба материалдары аймақтың бай тарихи-мәдени мұрасының айқын дәлелі болып табылады және оны сақтау мен қорғау ісінің ғылыми негізін қалыптастырды.

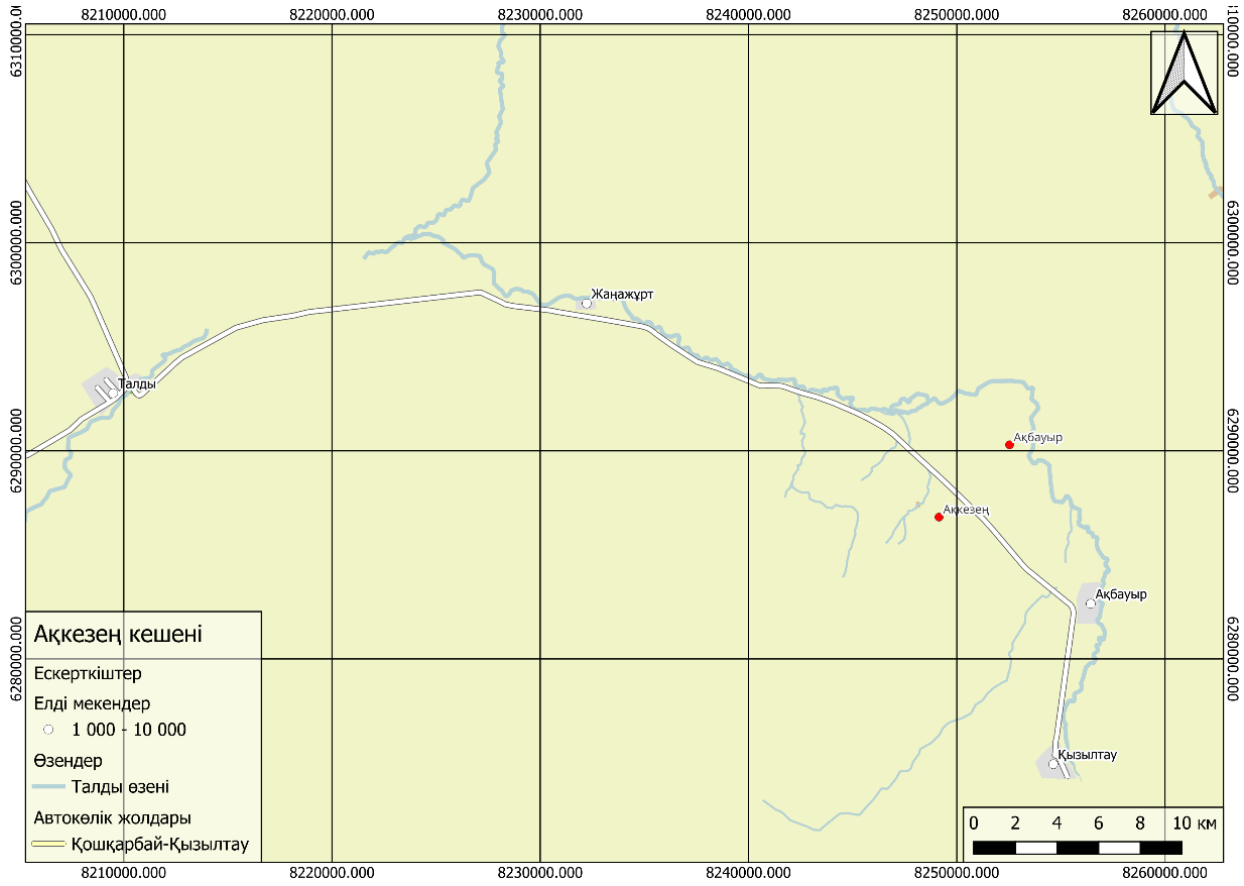
Шет өңірінің археологиялық зерттелу тарихы бірнеше кезеңнен тұрады. XVIII–XIX ғғ. алғашқы зерттеулер барлау сипатында мәліметтер жинақтаумен шектелген болса, Кеңес үкіметі тұсындағы 1940–1980 жж. зерттеулер археология ғылым саласының дәстүрлі зерттеу әдісі негізінде жүргізілді. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі зерттеулер археология ғылым саласының дәстүрлі зерттеу әдістері мен пәнаралық заманауи ғылыми зерттеу әдістерімен жүргізіле бастады. Бұл кезеңдердің барлығы аймақтың археологиялық ландшафтын анықтауға, мәдени мұраларды жүйелеуге және тарихи сабақтастықты дәлелдеуге зор үлес қосты. Бұл зерттеу нәтижелері келесі бөлімде қарастырылатын ортағасырлық археологиялық ескерткіштердің сипаттамасын талдауға негіз болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қаражартас қорымы Қарағанды облысы, Шет ауданы, Байбала ауылының оңтүстік-шығысында 7,8 шақырым қашықтықта, Талды өзенінің сол жағасында, биік терассада, электр желісінің сол қапталында орналасқан. Географиялық координаты: N 49°05′26.0015 E 74°08′02.2307, теңіз деңгейінен биіктігі – 234.000 м (карта 1). Зерттеу жұмыстарымыздың барысында жергілікті тұрғындар бұл жерді Ақшоққы даласы деп атайтындығы белгілі болды.

Талды, Байкаска және Ақбастау өзендері Ақшоққы даласының Шет ауданының суы мол, мал шаруашылығына ыңғайлы аймақтардың бірі болғанын дәлелдейді. Аталмыш өзендердің бойы мал шаруашылығы қатар егін шаруашылығымен қатар дамыған, әрі суы мол өзен бойлары түрлі жануарлар фаунасы да болғаны анық. Осы себепті бұл өңірде адамзат баласы ежелгі дәуірлерде қоныстанып, алғашқы мәдениеттердің қалыптасуына негіз болған.

Қазба жұмыстарына дейін Қаражартас 6 ортағасырлық қорымының маңайында бір қатар барлау жұмыстары жүргізілді. Барлау жұмыстарының нәтижесінде Қорымның орталық бөлігін шығысқа бағытталған тас үйінді мұртты оба орналасқандығы анықталды. Доға тәрізді мұрттарының ұзындығы 90 м-ге дейін және ені шамамен 1 м-ді құрайды. Жерлеу алаңында қарағанмен қатты өскен тағы 8 тас үйінділі оба және қорымның шығыс бөлігінде түркі кезеңіне тиесілі тас мүсіні бар қоршаулы жерлеу орны орналасқан. Аталмыш ескерткіш орнында Кеңес үкіметі тұсында археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіліп, қорымның орталық бөлігіндегі үлкен обада қазба жұмыстары жүргізілген. Қазба жұмысы барысында обаның орталық бөлігін оңтүстік шығыс солтүстік батыс бағытында кесік салғандығы айқын көрініп тұр. Дрон арқылы қорымның әуеден суреттері түсіріліп талдау жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде қорымдағы жерлеу орындардың оңтүстіктен солтүстікке бағыттала шашыраңқы түрде орналасқандығы айқындалды. Бұл үстіміздегі жылы алынған тың дерек болып табылады. Барлау жұмыстарынан кейін ескерткіштің орналасу картасы дайындалды.

Карта 1. *Ақкезең кешені*

Бұл жұмыстардан кейін ескерткіш орнында DJİ Phantom дроны Pix4Dcapture бағдарламасы арқылы ұшырылып қорымның суреттері түсірілді де цифрлік деректері жинақталды. Бұл деректер Agisoft PhotoScan Professional бағдарламасы арқылы өңделіп қалашықтың ортофотосы дайындалды. Қосымша қалашықтың топографиялық деректерін толықтыру мақсатында DJİ Mavic дроны және South PTK базасы арқылы қорымның цифрлік деректері алынды.

Нәтижелер және талқылау

2025 жылы жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында Қаражартас қорымындағы 1 обада археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба жұмысы обалардың құрылымдық ерекшелігін, мерзімін, қаңқалардың морфологиялық ерекшеліктерін, жынысын, жасын анықтау мақсатында жүргізілді

Оба қорымның оңтүстік батыс бөлігінде, мұртты обаның батыс бөлігінде 230 м қашықтықта орналасқан. Оба үйіндісінің биіктігі 0,5 м болса, диаметрі шығыс батыс бағытында 8,5 м, оңтүстік солтүстік бағытында 5,5 м. Сопақ пішінді оба үйіндісінің үсті тегіс болып келіде. Зерттеу жұмыстары барысында оба үйіндісінің орталық бөлігінде ірілі-ұсақты тау тастарын орналастырып, оның сыртына айналдыра топырақ үйілгендігі белгілі болды.

Оба үйіндісі астындағы қабір шұқырының бетін таспен жабу дәстүрін Жетісу аймағындағы Бесшатыр, Жуантөбе және Қарашоқы қорымдарындағы обалардан және т.б. обалардан кездестіруге болады (Байпаков, Таймагамбетов, 2009). Бұл оба екі секторға бөліп қазу әдісі таңдалды (Сурет 1). Қазба жұмыстары барысында шығыс батыс бағытында салынған 0,5 м жалдың астынан бір жерлеу орны және обаның А секторынан екінші жерлеу орны анықталды. Жерлеу орындар шартты түрде №1 және №2 жерлеу орындар болып белгіленді (Сурет 2; Сызба 1; Сызба 2).

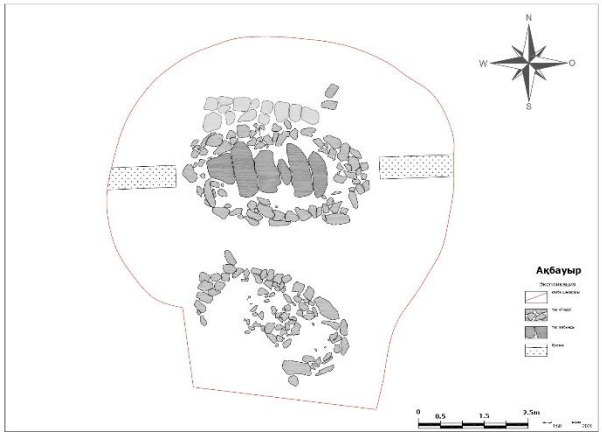

Сурет 1. *Қаражартас қорымы, №1 обаның көрінісі*

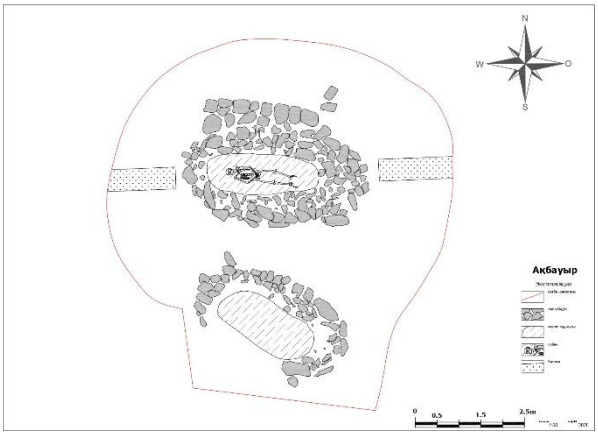

Сурет 2. *Қаражартас қорымы, №1 обаның ашылу барысынан көрінісі*

№1 жерлеу орны. Жерлеу орны оба үйіндісінің солтүстік бөлігінде орналасқан. Шығыстан – батысқа бағыттала орналасқан сопақ пішінді жерлеу орнының үсті 0,4 м қалыңдықта тау тастарымен жабылған. Тау тастарымен жабылған жерлеу орнының ұзындығы 3,95 м, ені болса 2,2 м. Жерлеу орнын айналдыра ірі көлемді тау тастарын оналастырып оның ішін ұсақ тау тастармен толтырылған. Жерлеу орының солтүстік бөлігінен бір қатар ұзына бойы қаланған қам кірпіш қаланды анықталды. Кірпіш қаландының ұзындығы 2,5 м. Кірпіштердің көлемі 50х25х12 см. Кірпіш қаландының солтүстік шығыс бұрышында 0,2 м қашықтықта бір – біріне іргелес екі тау тасы орналасқан. Тау тастарының көлемдері 30х20х8 см. Жерлеу орнының үстіндегі тау тастарын алу барысында реперлік нүктеден 0,40 м тереңдіктен жерлеу орнының бетін жапқан тақта тастар анықталды.

Сызба 1. *Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №1 оба*

Сызба 2*. Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №1 оба, №1 жерлеу орны*

Тақта таспен жабылған алаңның көлемі 2,9х1,2 м (Сызба 1). Оңлтүст солтүстік бағытында 5 тақта тас орналасқан. Тақта тастардың көлемдері 1,28х0,5х0,1 – 0,7х0,6х0,1 м. жерлеу орнының бетін жабқан тақта тастарды тазалау дарысындажерлеу орнының орталық бөлігіндегі тақта тастың оңтүстік бөлігі төмен қарай құлағандығы белгілі болды. Тақта тастар толық тазаланып, суретке түсіру, өлшемдерін алу жұмыстары жүргізіліп, толық фиксацияланып, қабір шұңқырын ашу мақсатында толық алынып тасталды. Қабір шұқырының пішімі төрт бұрышты, бұрыштары дұмаланып келуде. Қабір шұқырының ұзындығы 2,1 м, ені 0,6 м, тереңдігі болса 1,1 м. Қазақтың жерлеу ғұрпы жайында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген С.Ажигали, осындай үлгіде жасалған қабірлерді «жарма көр» деп атаған (Ажигали, 2005). Адамды жарма жасап көму дәстүрінің тарихына көз жүгүртер болсақ, бұл дәстүрдің сонау қола дәуірінен бастап ортағасырларға дейін жалғасын тапқандығын байқаймыз. Батс Қазақстан аймағанда орналасқан Кресті (Кушаев, 1988) және Тәңірберген II қорымдарындағы (Ткачев, 2007) обалардан анықталған аталмыш үлгіде

жасалған қабірлер, бұл дәстүрдің сонау қола дәуірінен бастап қолданылып келе жатқандығына дәлел болуда. Тазалау жұмыстары барысында қабір шұңқырының жоғарғы бөлігінің кең, төмен қарай тарыла бастағандығы анықталды. Қабір шұңқырының ішіндегі бос топырақты тазалау барысында реперлік нүктеден 1,7 м тереңдіктен бастапқы қалпында (in situ) сақталған адам қаңқасы анықталды (Сызба 2). Қаңқа анатомиялық тәтіппен жатқызылған – шалқасынан жатқызылып, басы батысқа бағытталып, жүзі жоғарыға қаратылған, екі қолы жамбас сүйегінің үстіне орналастырылған, екі аяғы тігінен ұзына бойы орналасқан (Сурет 3; Сурет 4).

Сурет 3. *Қаражартас қорымы, №1 оба, №1 жерлеу орны*

Сурет 4. *Қаражартас қорымы, №1 оба, №1 жерлеу орны*

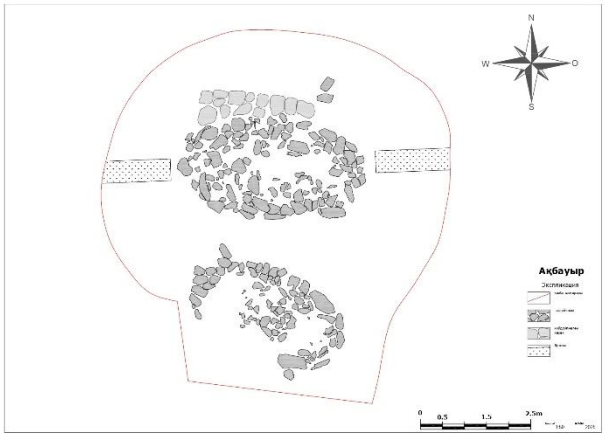
№2 жерлеу орны. Жерлеу орны оба үйіндісінің оңтүстік бөлігінде, №1 жерлеу орнының оңтүстігінде 1 м қашықтықта орналасқан. Оңтүстік шығыстан – солтүстік батысқа бағыттала орналасқан сопақ пішінді жерлеу орнының үсті 0,3 м қалыңдықта тау тастарымен жабылған. Тау тастарымен жабылған жерлеу орнының ұзындығы 3,45 м, ені болса 1,7 м (Сызба 3). Жерлеу орнын айналдыра ірі көлемді тау тастарын оналастырып оның ішін ұсақ тау тастармен толтырылған. Жерлеу орнының оңтүстік батыс бөлігіндегі тау тастары алынған. Жерлеу орнының үстіндегі тау тастарын алу барысында реперлік нүктеден 0,30 м тереңдіктен жерлеу орнының бетін жапқан тақта тастар анықталды (Сурет 5). Тақта таспен жабылған алаңның көлемі 2,6х1,9 м. Жерлеу орнының үсті 4 тақта таспен жабылған. Тақта тастардың көлемдері 0,75х0,6х0,5 – 0,55х0,35х0,15 м. Жерлеу орнының бетін жабқан тақта тастарды тазалау барысында жерлеу орнының орталық бөлігіндегі тақта тастың алынғандығы белгілі болды. Тақта тастар толық тазаланып, суретке түсіру, өлшемдерін алу жұмыстары жүргізіліп, толық фиксацияланып, қабір шұңқырын ашу мақсатында толық алынып тасталды. Қабір шұқырының пішімі төрт бұрышты, бұрыштары домаланып келуде. Қабір шұқырының ұзындығы 2 м, ені 0,6 м, тереңдігі болса 1,3 м. Тазалау жұмыстары барысында қабір шұңқырының жоғарғы бөлігінің кең, төмен қарай тарыла бастағандығы анықталды. Қабір шұңқырының ішіндегі бос топырақты тазалау барысында реперлік нүктеден 1,9 м тереңдіктен бастапқы қалпында (in situ) сақталған адам қаңқасы анықталды (Сызба 4). Қаңқа анатомиялық тәтіппен жатқызылған – шалқасынан жатқызылып, басы солтүстік батысқа бағытталып, жүзі оңтүстікке қаратылған, екі қолы және екі аяғы тігінен ұзына бойы орналасқан (Сурет 6).

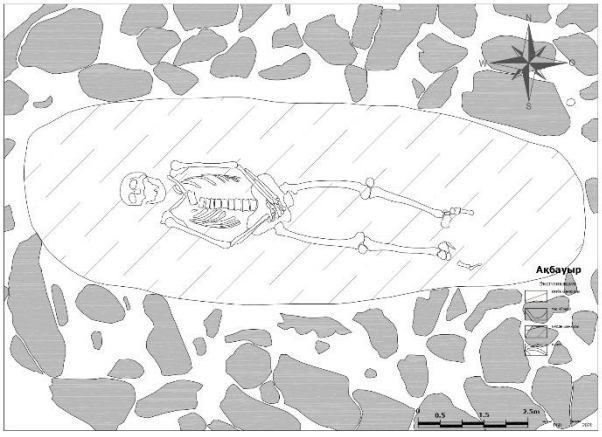
Сурет 5. *Қаражартас қорымы, №1 оба, №2 жерлеу орнының ашылу барысынан көрінісі*

Сурет 6. *Қаражартас қорымы, №1 оба, №2 жерлеу орны*

Сызба 3. *Қаражартас қорымы, №1 оба*

Сызба 4. *Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №1 оба, №2 жерлеу орны*

Қаражартас 6 ортағасырлық қорымынан табылған қаңқаларды камералдық өңдеу және саралау жұмыстары Астана қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Мәдени мұраны ғылыми-зерттеу институты, антропологиялық зертханасының базасында жүргізілді. Антропологиялық материалдардың сақталу деңгейі орташа.

Зерттеу жұмыстарының мақсаты

- қаңқа қалдықтары арқылы адамның жасы мен жынысын және де олардың морфологиялық ерекшеліктерін анықтау және зерттеу.

Міндеттер:

- нашар сақталған антропологиялық материалды қалпына келтіру;
- краниометриялық және остеометриялық өлшемдер жүргізу;
- жеке сипаттамалары бар кестелер құру;
- қаңқадағы патологиялық ауытқулар мен жарақаттық зақымдануларды анықтау (болған жағдайда);
- қаңқа материалдарын фотофиксациялау;
- антропологиялық рубрикацияларға сәйкес бас сүйектер мен посткраниальды қаңқалардың морфологиялық сипаттамаларын жасау;
- қаңқа пропорциялары мен дене ұзындығының көрсеткіштерін реконструкциялау.

Материал және әдістер. Қаражартас 6 ортағасырлық қорымының обаларынан табылған адамдардың қаңқа қалдықтары краниометриялық және остеометриялық бағдарламалар бойынша өңделді (Алексеев, 1964; Алексеев, 1966). Дене ұзындығының физикалық көрсеткішін реконструкциялау К.Пирсон мен А.Ли және де С.Дюпертюи мен Д.Хэдден

формулалары арқылы жүзеге асырылды. Посткраниальды қаңқа параметрлерін бағалау бірнеше рубрикациялардың көмегімен жасалды (Пежемский, 2011).

Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №1 жерлеу орнынан анықталған қаңқаның антропологиялық сипаттамасы:

Индивид қаңқасының сақталу деңгейі жақсы. Қаңқа сүйектері барлығы дерлік сақталды (тізе тобығы мен қабырғаның 2-ші және 12-ші және кейбір алақан мен табан сүйектерінен басқа).

Жынысы: Бас және жамбас сүйектерінің морфологиялық өлшемдері бойынша әйел.

Жасы: Орта жастағы ересек (30-45 жас)

Бойы: 164.7 ± 0.9 см

Патологиялық белгілер: Кеуде омартқаларында остеофиттік өсінділер байқалды. Сонымен қатар омыртқа жотасындағы қисаю байқалды (Сурет 7; Сурет 8).

Сурет 7. *Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №1 оба, №1 жерлеу орнынан табылған адам сүйегі*

Сурет 8. *Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №1 оба, №1 жерлеу орнынан табылған адам сүйегі*

Вариация: Сегізкөз ассиметриясы байқалды. L5 омыртқасымен қосылуы байқалмады. Аталмыш ерекшелік норма шегіндегі жеке вариация ретінде қарастырылады.

Краниалогиялық талдау

Краниометриялық индекстер және интерпретация		
Индекс аты	Мәні	Интерпретация
Cranial index	84,3	Брахикранный
Facial index	84,6	Бет пішіні эуриморфты (кең)
Nasal index	46	Лепторин (тар) мұрынды
Orbital index	87,5	Орташа

Қаражартас қорымы, №1 жерлеу орнынан анықталған қаңқа индивид монголоидтық этностық типке жатады.

Қаражартас қорымы, №2 жерлеу орнынан анықталған қаңқаның антропологиялық сипаттамасы:

Индивид қаңқасының сақталу деңгейі жақсы. Қаңқа сүйектері барлығы дерлік сақталды (кейбір алақан мен табан сүйектерінен басқа).

Жынысы: Бас және жамбас сүйектерінің морфологиялық өлшемдері бойынша еркек.

Жасы: Егде жастағы (45+), 50-60 жаста.

Бойы: 164.08 ± 0.81 см

Патологиялық белгілер: Омыртқа жотасында остеофиттік өсінділер бар, сонымен қатар, L4 омыртқасында компрессиялық сынық белгілері байқалады (Сурет 9). Сан сүйегінің дистальды және асықты жіліктің проксимальды эпифизінде остеофиттер шоғырлануы байқалды (Сурет 10).

Сурет 9. *Бел омыртқалары*

Сурет 10. *Сан сүйегі мен асықты жіліктің эпифиздері*

Үстіңгі жақ тістерін толығымен жіне астыңғы жақтың моляр мен премоляр тістерін тірі кезінде жоғалтқан, альвеол шеттері тегістелген (Сурет 11; Сурет 12). Бұл патологиялар жасқа байланысты дегенеративті өзертістер.

Сурет 11. *Қаражартас қорымы, №1 оба, №2 жерлеу орнынан табылған адам сүйегінің үстіңгі жағы*

Сурет 12. *Қаражартас қорымы, №1 оба, №2 жерлеу орнынан табылған адам сүйегінің астыңғы жағы*

Вариация: Сегізкөз ассиметриясы байқалды. L5 омыртқасымен қосылуы байқалмады. Аталмыш ерекшелік норма шегіндегі жеке вариация ретінде қарастырылады.

Краниалогиялық талдау

Краниометриялық индекстер және интерпретация		
Индекс аты	Мәні	Интерпретация
Cranial index	75,7	Мезокрандық
Facial index	80,8	Бет пішіні эуриморфты (кең)
Nasal index	44	Лепторин (тар) мұрынды
Orbital index	90	Жоғары

Қаражартас 6 ортағасырлық қорымы, №2 жерлеу орнынан анықталған қаңқа индивидте монголоидтық және европиоидтық этностық типтің ерекшеліктері байқалады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Қаражартас қорымында жүргізілген зерттеулер Шет өңірінің ортағасырлық археологиялық мұрасын кешенді түрде сипаттауға мүмкіндік берді. Қорымның топографиясы, құрылымдық элементтері және жерлеу нысандары аймақтағы түркі дәуіріне тән ұрыптық ландшафттың айқын көрінісін көрсетеді. Мұртты обаның, тас үйінділі жерлеулердің және тас мүсіні бар қоршаудың бір қорымда шоғырлануы бұл аумақтың ортағасырлық кезеңде маңызды сакралды-ритуалдық орталықтардың бірі болғанын дәлелдейді.

№1 обада анықталған екі жерлеу орнының архитектуралық ерекшеліктері – тақта тастармен жабылған, төртбұрышты, бұрыштары дөңгелектелген «жарма көр» үлгісіндегі қабір шұңқырлары – ежелгі жерлеу дәстүрінің ортағасырларда да сақталғанын көрсетеді. Қаңқалардың анатомиялық бастапқы қалпында, белгіленген бағдарда жатқызылуы, жерлеу құрылысындағы тас пен кірпішті қатар қолдану, жерлеу кеңістігінің алдын ала жоспарланғанын және белгілі бір ғұрыптық нормаларға сәйкес орындалғанын айғақтайды.

Антропологиялық материалдардың сақталу деңгейі орташа болғанына қарамастан, краниометриялық және остеометриялық өңдеу нәтижелері жерленген адамдардың биологиялық жынысы, жасы және морфологиялық көрсеткіштері туралы маңызды ақпарат алуға мүмкіндік берді. Қолданылған әдістер посткраниальды пропорцияларды бағалау, дене ұзындығын қайта құру формулалары, патологиялық өзгерістердің тіркелуі қаңқа қалдықтарын жан-жақты сипаттауды қамтамасыз етті. Бұл деректер Шет өңіріндегі ортағасырлық қауымның антропологиялық құрамын, дене бітімін және биологиялық бейімделу ерекшеліктерін анықтауға негіз болды.

Жинақталған материалдар Шет өңірінің мәдени-тарихи дамуының сабақтастығын, ерте темір дәуірінен бастап ортағасырларға дейінгі ғұрыптық орындардың үздіксіз қолданылғанын көрсетеді. Қаражартас 6 қорымы бойынша алынған нәтижелер аймақтың ортағасырлардағы археологиялық картасын нақтылап, жерлеу дәстүрі мен әлеуметтік-ритуалдық құрылымдарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттелген антропологиялық материалдар Орталық Қазақстанның ортағасырлық тұрғындарының биологиялық келбетін анықтау жөніндегі деректер базасын толықтырып, өңірдің тарихи демографиясын қайта құруға қосымша мүмкіндік береді.

Осылайша, Қаражартас қорымы Шет өңірінің археологиялық кеңістігіндегі маңызды нысан ретінде аймақтың тарихи-мәдени дамуындағы ортағасырлардағы тарихи орны мен ерекшеліктерін айқындайды. Зерттеу нәтижелері археологиялық және антропологиялық деректерді кешенді салыстырудың аймақ тарихын реконструкциялаудағы маңызын көрсетіп, болашақ зерттеулерге әдіснамалық және деректік негіз қалайды. Шет өңірінің ортағасырлық археологиялық мұралары Орталық Қазақстандағы қазақ халқының рухани және мәдени орталықтарының бірі болғанын дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Ажигали С. Е. (2005). *Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары* (Т. 1, 135–170 б.). Алматы: Арыс.

Алексеев В. П. (1964). *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва.

Алексеев В. П. (1966). *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва.

Байпаков К. М., & Таймагамбетов Ж. К. (2009). *Қазақстан археологиясы*. Алматы: Қазақ университеті.

Ермоленко Л. Н. (2004). *Средневековые изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения)*. Новосибирск.

Ермоленко Л. Н., & Курманкулов Ж. К. (2013). Серия новых кыпчакских изваяний из Сары-Арки. *Вестник КемГУ, 4*(3(55)), 18–23.

Кадырбаев М. К., & Курманкулов Ж. К. (1992). *Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки*. Алма-Ата.

Кушаев Г. А. (1988). Отчет о исследовательской работе по раскопкам памятника материальной культуры Казахстана (Могильника и поселения Кресты). В *Материалы из архива института археологии имени А. Х. Маргулана* (Дело № 2197, с. 63). Актобе.

Маргулан А. Х. (1947). Археологические разведки в бассейне р. Сары-Су. *Вестник АН КазССР*, (7), 17–22.

Маргулан А. Х. (1948). Археологические разведки в Центральном Казахстане. *Известия АН КазССР. Серия историческая*, (49), 119–145.

Маргулан А. Х. (1979). *Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана*. Алма-Ата.

Маргулан А. Х. (1998). *Сочинения* (Т. 1: *Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана*; Д. А. Маргулан & Д. Маргулан, сост.). Алматы.

Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., & Оразбаев, А. М. (1966). *Древняя культура Центрального Казахстана*. Алма-Ата.

Паллас П. С. (1770). *Путешествие по разным местам Российского Государства* (Ч. 2, Кн. 1).

Пежемский Д. В. (2011). *Изменчивость продольных размеров трубчатых костей человека и возможности реконструкции телосложения* (Кандидатская диссертация). Москва.

Рыков П. С. (1933). Нуринская экспедиция 1933 г. *ПИМК*, (9–10), 57–58.

Рыков П. С. (1935). Работы в совхозе «Гигант» (Караганда). В И. И. Мещанинов (Отв. ред.), *Археологические работы Академии на новостройках в 1932–33 гг.* (Т. II, с. 40–68). Москва–Ленинград: ОГИЗ.

Тұлға. Тағдыр. Тағылым. (Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, деректі әңгімелер, очерктер, өлең-арнаулар). (2004). Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО».

Қарағанды облысының энциклопедиясы. (2006). Қарағанды: Болашақ-Баспа.

Ткачев В. В. (2007). *Степи Южного Приуралья и Западного Казахстана на рубеже эпох средней и поздней бронзы*. Актобе: Актюбинский областной центр истории, этнографии и археологии.

Варфоломеев В. В., Кукушкин И. А., Кукушкин А. И., Мәкен Ә. Б., Дмитриев Е. А., Әлкей Е. А., & Шохатаев, О. С. (2018). *Археологическая карта Шетского района Карагандинской области*. Караганда: Типография «Альфапринт».

Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: негізгі қорытындылары мен келешегі. (n.d.). e-History.kz. https://e-history.kz/kz/historical-education/show/12859

REFERENCES

Alekseev V. P. (1964). *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovanii* [Craniometry. Methods of Anthropological Research]. Moscow. (In Russian).

Alekseev V. P. (1966). *Osteometriya. Metodika antropologicheskikh issledovanii* [Osteometry. Methods of Anthropological Research]. Moscow. (In Russian).

Azhigali S. E. (2005). *Qazaq halqynyng dasturleri men adet-guryptary* [Traditions and Customs of the Kazakh People] (Vol. 1, pp. 135–170). Almaty: Arys. (In Kazakh).

Baipakov K. M., & Taimagambetov Zh. K. (2009). *Qazaqstan arkheologiyasy* [Archaeology of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq Universiteti. (In Kazakh).

Ermolenko L. N. (2004). *Srednevekovye izvayaniya kazakhstanskikh stepei (tipologiya, semantika v aspekte voennoi ideologii i traditsionnogo mirovozzreniya)* [Medieval Stone Sculptures of the Kazakh Steppes (Typology and Semantics in the Context of Military Ideology and Traditional Worldview)]. Novosibirsk. (In Russian).

Ermolenko L. N., & Kurmankulov Zh. K. (2013). Seriya novykh kypchakskikh izvayanii iz Sary-Arki [A Series of New Kipchak Stone Sculptures from Sary-Arka]. *Vestnik KemGU*, 3(55), 18–23. (In Russian).

Kadyrbaev M. K., & Kurmankulov Zh. K. (1992). *Kul'tura drevnikh skotovodov i metallurgov Sary-Arki* [Culture of Ancient Pastoralists and Metallurgists of Sary-Arka]. Alma-Ata. (In Russian).

Kushaev, G. A. (1988). Otchet o issledovatel'skoi rabote po raskopkam pamyatnika material'noi kul'tury Kazakhstana (Mogil'nika i poseleniya Kresty) [Report on the Excavation of the Kresty Burial Ground and Settlement]. In *Materialy iz arkhiva Instituta arkheologii imeni A. Kh. Margulana* [Materials from the Archive of the A. Kh. Margulan Institute of Archaeology] (File No. 2197, p. 63). Aktobe. (In Russian).

Margulan A. Kh. (1947). Arkheologicheskie razvedki v basseine reki Sary-Su [Archaeological Surveys in the Sary-Su River Basin]. *Vestnik Akademii Nauk KazSSR*, (7), 17–22. (In Russian).

Margulan A. Kh. (1948). Arkheologicheskie razvedki v Tsentral'nom Kazakhstane [Archaeological Surveys in Central Kazakhstan]. *Izvestiya Akademii Nauk KazSSR. Seriya Istoricheskaya*, (49), 119–145. (In Russian).

Margulan, A. Kh. (1979). *Begazy-Dandybaevskaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana* [The Begazy-Dandybay Culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata. (In Russian).

Margulan A. Kh. (1998). *Sochineniya* (Vol. 1, *Begazy-Dandybaevskaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana* [The Begazy-Dandybay Culture of Central Kazakhstan], D. A. Margulan & D. Margulan, Compilers). Almaty. (In Russian).

Margulan, A. Kh., Akishev K. A., Kadyrbaev M. K., & Orazbaev A. M. (1966). *Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana* [Ancient Culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata. (In Russian).

Pallas P. S. (1770). *Puteshestvie po raznym mestam Rossiiskogo gosudarstva* [Journey through Various Provinces of the Russian Empire] (Part 2, Book 1). (In Russian).

Pezhemskii D. V. (2011). *Izmenchivost' prodol'nykh razmerov trubchatykh kostei cheloveka i vozmozhnosti rekonstruktsii teloslozheniya* [Variation in the Longitudinal Dimensions of Human Long Bones and the Possibility of Body Build Reconstruction] (Candidate dissertation). Moscow. (In Russian).

Rykov P. S. (1933). Nurinskaya ekspeditsiya 1933 g. [The Nurinsky Expedition of 1933]. *PIMK*, (9–10), 57–58. (In Russian).

Rykov P. S. (1935). Raboty v sovkhoze "Gigant" (Karaganda) [Excavations at the "Gigant" State Farm (Karaganda)]. In I. I. Meshchaninov (Ed.), *Arkheologicheskie raboty Akademii na novostroikakh v 1932–1933 gg.* [Archaeological Works of the Academy at New Construction Sites in 1932–1933] (Vol. 2, pp. 40–68). Moscow–Leningrad: OGIZ. (In Russian).

Tulga. Tagdyr. Tagylym (Alkei Margulan turaly estelik maqalalar, derekti angimeler, ocherkter, olen-arnaular) [Personality. Destiny. Legacy (Memoirs, Documentary Stories, Essays, and Poems Dedicated to Alkey Margulan)]. (2004). Pavlodar: TOO NPF "EKO". (In Kazakh).

Qaragandy oblysynyn entsiklopediyasy [Encyclopedia of the Karaganda Region]. (2006). Karagandy: Bolashaq-Baspa. (In Kazakh).

Tkachev V. V. (2007). *Stepi Yuzhnogo Priural'ya i Zapadnogo Kazakhstana na rubezhe epokh srednei i pozdnei bronzy* [The Steppes of the Southern Urals and Western Kazakhstan at the Transition from the Middle to the Late Bronze Age]. Aktobe: Aktyubinskii Oblast Center of History, Ethnography and Archaeology. (In Russian).

Varfolomeev V. V., Kukushkin I. A., Kukushkin A. I., Maken A. B., Dmitriev E. A., Alkei E. A., & Shokhataev O. S. (2018). *Arkheologicheskaya karta Shetskogo raiona Karagandinskoi oblasti* [Archaeological Map of the Shet District of the Karaganda Region]. Karaganda: Al'faprint. (In Russian).

Tauelsizdik kezenindegi Qazaqstan arkheologiyasy: Negizgi qorytyndylary men keleshegi [Archaeology of Kazakhstan during the Independence Period: Main Results and Prospects]. (n.d.). e-History.kz. https://e-history.kz/kz/historical-education/show/12859 (In Kazakh).

Авторлар туралы мәлімет:

Багдаулет Сиздиков *– PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институты. Жетекші ғылыми қызметкер. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы, Бекзат Саттарханов даңғылы, 29. e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

Есен Сырым *- PhD, Астана халықаралық университеті, оқытушы. Астана қаласы, Қазақстан. e-mail: syrymesenov@gmail.com*

Әли Әлімбекұлы *– «Qazaq Archaeology» ЖШС. Ғылыми қызметкер. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы. e-mail: ali.alimbekuly@gmail.com*

Шыназ Алмазұлы *– докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы, Бекзат Саттарханов даңғылы, 29. e-mail: shynaz.almazuly@ayu.edu.kz*

About the Authors:

Bagdaulet Sizdikov *– PhD, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. 29 Bekzat Sattarkhanov Avenue, Turkistan, Republic of Kazakhstan. e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

Yesen Syrym *– PhD, Lecturer, Astana International University. Astana, Republic of Kazakhstan. e-mail: syrymesenov@gmail.com*

Ali Alimbekuly *– Researcher, Qazaq Archaeology LLP. Turkistan, Republic of Kazakhstan. e-mail: ali.alimbekuly@gmail.com*

Shynaz Almazuly *– Doctoral student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University; Research Institute of Archaeology. 29 Bekzat Sattarkhanov Avenue, Turkistan, Republic of Kazakhstan. e-mail: shynaz.almazuly@ayu.edu.kz*

Сведения об авторах:

Багдаулет Сиздиков *– PhD, ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. Республика Казахстан, г. Туркестан, проспект Бекзата Саттарханова, 29. e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

Есен Сырым *– PhD, преподаватель Международного университета Астана. Республика Казахстан, г. Астана. e-mail: syrymesenov@gmail.com*

Али Алимбекулы *– научный сотрудник ТОО «Qazaq Archaeology». Республика Казахстан, г. Туркестан. e-mail: ali.alimbekuly@gmail.com*

Шыназ Алмазулы *– докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. Республика Казахстан, г. Туркестан, проспект Бекзата Саттарханова, 29. e-mail: shynaz.almazuly@ayu.edu.kz*